

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล ทรงเรียบเรียง

(ต่อจากนิตยสารศิลปากรปีที่ ๑๘ เล่ม ๕ มกราคม ๒๕๑๘)

๕. รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในศิลปอินเดียภาคตะวันออกเฉียง

นางสาวเดอมัลมานกล่าวว่า ในขณะที่ในแคว้นมหาราษฏร์และดินแดนใกล้เคียงรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมักมีลักษณะเกือบคงที่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓ คือทรงเครื่องแต่งองค์อย่างเรียบ ๆ เกศาเกล้าเป็นชฎามงกุฎไม่มีเครื่องประดับ เครื่องอาภรณ์ก็ยังมีน้อย แต่ประติมากรวิชาวาทิศตะวันออกเฉียงของประเทศอินเดีย ก็กลับมีลักษณะแตกต่างมาแล้วตั้งแต่ก่อนสมัยหน้านั้นคือตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐

อย่างไรก็ดีเครื่องแต่งองค์ยังคงมีลักษณะคล้ายคลึงกัน คือทรงผ้าปริชานยาวลงมาถึงข้อพระบาท ที่บนพระองค์มีสายเชือกหรือสายรัดองค์ที่ทำด้วยเพชรพลอยรัด สายรัดองค์ผ้าที่คาดอยู่รอบพระโสณี (ตะโพก) มักผูกอยู่เป็นปมทางด้านขวาเพื่อรองรับพระหัตถ์ซึ่งทรงแสงปางประทานพร เกศายังคงเกล้าเป็นชฎามงกุฎเช่นเดียวกันแต่เศียรลงและมีเครื่องประดับเพิ่มมากยิ่งขึ้น

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๐ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทางภาคตะวันออกเฉียงของประเทศอินเดียก็เริ่มทรงเครื่องอาภรณ์แล้ว ทั้งที่มหาวิทยาลัยนาลันทาและเมืองसारนาถ พระองค์ทรงตร้อยพระศอกที่ทำความด้วยเพชรพลอยหรือสร้อยไข่มุก พาหุรัด ทองกร กุณฑล สายธูราซึ่งบางครั้งก็ทำความด้วยเพชรพลอย เศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสมัยคุปตะในพิพิธภณท์เมืองसारนาถมีพระนลาฏคาดด้วยกรอบพัคร์ซึ่งลวดลายตรงกลางเป็นลายก้านขดมีลายพวงอุบะห้อยประดับ

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสมัยคุปตะในแคว้นมคธทรงถือบัวบาน (บัวมะ) อยู่ในพระหัตถ์ซ้ายเช่นเดียวกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในแคว้นมหาราษฏร์ แต่ในแคว้นมหาราษฏร์พระองค์มักทอดพระหัตถ์ซ้ายลงเพื่อยึดคอกบัว ในขณะที่พระหัตถ์ขวายกขึ้นเพื่อแสดงปางประทานอภัยหรือเพื่อถือลูกประคำ ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดียพระองค์ทรงยกพระหัตถ์ซ้ายขึ้นเพื่อยึดคอกบัว และพระหัตถ์ขวาทอดลงเพื่อแสดงปางประทานพร

ในแคว้นมคธไม่มีถ้ำสังฆาราม ด้วยเหตุนี้เองนางสาวเดอมัลมานจึงเชื่อว่าในแคว้นมคธไม่มีการสลักภาพขนาดใหญ่ที่มีบุคคลประกอบหลายคนเช่นภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรปางปาฏิหาริย์

ในสมัยยุคตะเราอาจศึกษารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรได้ ๒ รูป รูปหนึ่งเป็นภาพสลักนูนสูง ซึ่งยังคงอยู่ในสภาพดีและมีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอยู่เพียงองค์เดียว เป็นรูปซึ่งค้นพบที่มหาวิทยาลัยนาลันทา (รูปที่ ๑๒) อีกรูปหนึ่งเป็นประติมากรรมลอยตัวที่ชำรุดเสียมากแล้ว พระกรขวาหักหายไป แต่หัวพระหัตถ์ยังคงมองเห็นอยู่เหนือปมของเข็มขัดผ้าที่คาดอยู่เหนือพระโสณี คอขวาก็หักแต่ส่วนหนึ่งของก้านยังคงมีอยู่ในพระหัตถ์ซ้าย ที่พระบาททางด้านขวาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมีเปรัต ๒ ตนกำลังประนมมืออยู่ รูปนี้ค้นพบที่เมืองสารนาถ (รูปที่ ๑๓) เปรัต ๒ ตนนี้เป็นผู้มากอยรับน้ำอมฤตซึ่งไหลออกมาจากหัวพระหัตถ์ของพระโพธิสัตว์ แม้รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสมัยยุคตะที่เมืองสารนาถจะทรงมีพระพุทธรูปปางสมาธิอยู่เหนือมวยเกศา แต่ที่มหาวิทยาลัยนาลันทาก็ไม่เป็นเช่นนั้น ที่มหาวิทยาลัยนาลันทาพระพุทธรูปเหนือมวยเกศากลับทรงแสดงปางมารวิชัย (รูปที่ ๑๒)

เราทราบจากพระภิกษุจีนเขียนแจ้งว่าในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในแคว้นมคธได้ทรงเป็นบริวารของพระพุทธองค์และทรงเป็นทวารบาลด้วย แต่เราก็มิได้เคยเห็นประติมากรรมเช่นนั้นเลย คงมีแต่เพียงภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนูนสูงที่มหาวิทยาลัยนาลันทาเท่านั้นที่อาจเป็นประติมากรรมซึ่งพระภิกษุจีนเขียนแจ้งเคยแลเห็นได้ รูปนี้ได้ค้นพบในวิหารเล็ก ๆ ซึ่งตั้งอยู่โดดเดี่ยวทางทิศเหนือของเจดีย์หมายเลขที่ ๑๒ และพระภิกษุเขียนแจ้งก็ได้กล่าวถึง “ประติมากรรม” ของกวนเซอไซซึ่งท่านได้เห็นอยู่ในกลางวิหาร ทางทิศเหนือของหมู่สังฆารามและสถูป

รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสมัยยุคตะในแคว้นมคธเหล่านี้ แสดงให้เราเห็นแล้วว่า มีประติมากรรมที่แน่นอนอย่างชัดเจนของรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๒ กร พระหัตถ์ขวาทรงแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้ายทรงยึดถือดอกบัว เป็นลักษณะซึ่งต่อมาจะมีบรรยายอยู่ในคัมภีร์สาธนะภายใต้นามว่าพระโลกนาถผู้เป็นใหญ่แห่งโลก ทั้งนี้ควรระลึกไว้ด้วยว่าสมุคภาพเล่มที่เก่าที่สุดที่นายฟูเชริได้เคยศึกษานั้นได้กล่าวว่านามพระโลกนาถนี้เป็นนามหนึ่งในบรรดานามของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่วัดนกพิราบ (กาไปตปรรพเต โลกนาถ) และเป็นนามของพระโพธิสัตว์ซึ่งพระภิกษุเขียนแจ้งเคยเห็น รูปภาพในสมุคเล่มนั้นนี้เหมือนกับที่พระภิกษุจีนได้กล่าวไว้คือทรงถือดอกบัวอยู่และพระหัตถ์ขวาแสดงปางประทานพร ซึ่งเหมือนกับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสมัยยุคตะในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย

อย่างไรก็ดีคัมภีร์สาธนะเกี่ยวกับพระโลกนาถก็ได้เพิ่มบริวารขึ้นอีกในภายหลัง บริวารนี้มี ๒ คน คือนางตาราและหัยครีพ ในสมัยยุคตะประติมาถวิद्याของพระโพธิสัตว์อวโลกิ-

รูปที่ ๑๒

พระโลกนาถ ค้นพบที่มหาวิทยาลัยนาแลนทา
ศิลปอินเดียสมัยคุปตะในแคว้นมกล

รูปที่ ๑๓

พระโลกนาถในพิพิธภัณฑน์เมืองสตารนาถ
ศิลปอินเดียสมัยคุปตะในแคว้นมกล

รูปที่ ๑๔

พระมหากฤษณะ คั่นพบที่เขาคูขี้เหล็ก
ศิลปอินเดียสมัยหลังคุปตะในแคว้นโอริสสะ

เศวตวรรคโลกขนาดยังคงไม่แน่นอน พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากมหาวิทยาลัยนาลันทาจึงยังคงไม่มีบริวาร แต่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากเมืองสารนาถก็มีเปรต ๒ คนเป็นบริวาร

ในสมัยต่อมาที่เมืองสารนาถก็มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอีกรูปหนึ่ง กำหนดหน้ามวยเกศามีพระพุทธรูปปางสมาธิมีลายแนวลูกประคำล้อมรอบ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรองค์นี้ทรงมีบริวารประนมมืออยู่ทางคานขวาของพระบาท มีหน้าตาเป็นแบบเนกรอยด์คล้ายเหตุนี้จึงไม่อาจคิดว่าเป็นนางตาราไปได้

รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสมัยหลังคูปตะจากมหาวิทยาลัยนาลันทาได้ให้ตัวอย่างอันดีเกี่ยวกับวิวัฒนาการ เป็นรูปพระโลกนารถีนซึ่งนางกรามริช (Kramrisch) กล่าวว่าสลักขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๓ เครื่องแต่งองค์ เครื่องอาภรณ์ ปางประทานพร และวิธีที่ทรงถือคอกบัวทำให้นึกไปถึงพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสมัยคูปตะที่เมืองสารนาถ แต่ชฎามงกุฏของพระองค์ก็ประดับด้วยแผ่นเบืองหลังเล็ก ๆ และกำหนดให้มีพระพุทธรูปปางประทานปฐมเทศนา ประภามณฑลของรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรองค์นี้มีขนาดใหญ่มาก ประดับด้วยพระพุทธรูป ๓ องค์ประดับนั้งขัดสมาธิเพชรเหนือฐานบัว องค์กลางทรงแสดงปางสมาธิ อีก ๒ องค์ทรงแสดงปางประทานพรและปางมารวิชัย ที่พระบาทของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมีบริวาร ๒ แขนสองคน ผู้ที่อยู่ทางคานขวาแสดงปางประทานพรด้วยมือขวาและดูเหมือนจะถือคอกไม้อยู่ในมือซ้าย ผู้ที่อยู่ทางคานซ้ายยกมือขวาขึ้นในท่าปางแสดงความเคารพ (นมัสการมูทรา) และมือซ้ายแสดงปางประทานพรหรือถือหม้อน้ำซึ่งเป็นสิ่งที่นางภฤกฏีถืออยู่เป็นประจำ นางกรามริชเชื่อว่าบริวาร ๒ คนนี้เป็นรูปนางตาราและนางภฤกฏีแต่แรกเริ่ม นางสาวเคอมัลมานก็เชื่อว่าอาจเป็นเช่นนั้นได้เช่นกัน เพราะเหตุว่าทิศทางคานขวาและซ้ายก็ถูกต้องตามตำราซึ่งจะมีขึ้นต่อไป นางตารานั้นมักแสดงปางประทานพรเสมอ และนางภฤกฏีก็มักแสดงปางนมัสการซึ่งก็มีภริษานะบางเล่มกล่าวว่าปางของนางโดยเฉพาะ แต่ ณ ที่นี้ก็เพียงรูปขึ้นเริ่มแรกเท่านั้น เพราะเหตุว่าประติมาณวิทยาจะแสดงให้เห็นต่อมาภายหลังว่านางภฤกฏีมี ๔ กรเสมอ ในขณะที่นางตารามีเพียง ๒ กรเท่านั้น

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ พุทธศิลป์ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดียยังมีลักษณะที่แปลกออกไปอีก คือมีประติมาณวิทยาและวัตถุที่ใช้สลักแตกต่างกันออกไปในแคว้นโอริสสะและแคว้นมคธ

ในแคว้นโอริสสะ มักเป็นภาพสลักหินสูงขนาดใหญ่ สูงเกือบถึง ๒ เมตร มักสลักเข้าไปในศิลาซึ่งแข็งและแตกออกเป็นชั้น ๆ (gneiss) นอกจากนี้ก็ยังมีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรซึ่งใช้เป็นรูปทวารบาลของศาสนสถานที่สร้างขึ้นกลางแจ้งอีกด้วย

ในแคว้นมคธคือแคว้นพิหารและเบงกอล มักมีภาพสลักหินสูงที่เล็กกว่ามาก สลักจากศิลาชนิดต่าง ๆ กัน รวมทั้งประติมากรรมขนาดเล็กที่หล่อด้วยสัมฤทธิ์และปั้นด้วยดินเผา ราชวงศ์ที่ครอบครองดินแดนแถบนี้ไต่ค่อย ๆ แผ่อำนาจเข้าไปในดินแดนใกล้เคียง และศิลปทางราชการของแคว้นมคธก็ได้เข้าครอบงำศิลปะของแคว้นอื่น ๆ จนกระทั่งตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๕ ลงมา ประติมากรรมในแคว้นโอริสสะก็เป็นแต่เพียงประติมากรรมที่เลียนแบบมาจากแคว้นมคธเท่านั้น

ด้วยเหตุนี้นางสาวเดอแม็ลมานจึงจะกล่าวถึงรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในแคว้นโอริสสะตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ก่อน และต่อจากนั้นจึงจะกล่าวถึงวิวัฒนาการของศิลปในแคว้นมคธตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๗ ซึ่งเป็นศิลปที่มีประติมากรรมในแคว้นโอริสสะตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๗ เข้ามาปะปนอยู่ด้วย

ก. รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในแคว้นโอริสสะตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

ในบทความของนายโรบาหาคูร์รามปราสาทจันทะ (Rai Bahadur Ramaprasad Chanda) เรื่องการค้นคว้าในแคว้นโอริสสะ (Exploration in Orissa) เขาได้กล่าวถึงประติมากรรมขนาดใหญ่สมัยคุปตะตอนปลายหรือหลังคุปตะเป็นรูปพระโพธิสัตว์ "บัทมปาณี" ซึ่งอยู่ในที่ดินของข้าราชการที่เมืองชัยปุระ ประติมากรรมชิ้นนี้สลักจากหินไม่มีทั้งเท้าและฐาน แต่ที่ยังคงสูงเกือบ ๕ เมตร นายโรบาหาคูร์รากล่าวว่าคงสลักขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ และได้กล่าวเพิ่มเติมด้วยว่าจากการสังเกตดูหัวเข้า เราอาจเห็นได้ว่าน้ำหนักของร่างกายถ่วงอยู่เหนือขาขวา เขาเปรียบเทียบประติมากรรมรูปนี้กับภาพสลักหินสูงซึ่งแสดงภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเช่นเดียวกันแต่มี ๔ กรและต้นพบบนเขารัตนคีรี มีท่าทางเช่นเดียวกัน ภาพสลักนี้มีขนาดประมาณ ๑.๘๐ x ๑.๑๐ เมตร นายโรบาหาคูร์รากล่าวว่าลักษณะของขาเป็นลักษณะของศิลปอินเดียสมัยคุปตะ แต่ลำตัวซึ่งสลักอย่างคร่าว ๆ ของประติมากรรมเหล่านี้ก็แสดงให้เห็นว่าเป็นภาพที่สลักเลียนแบบขึ้นในสมัยหลัง นายโรบาหาคูร์ไม่ได้ตีพิมพ์รูปภาพประติมากรรมทั้งสองชิ้น แต่พิพิธภัณฑที่ก็เมตต์ก็มีภาพถ่ายของประติมากรรมหินสูงบนเขารัตนคีรี การพิจารณาจากรูปภาพทำให้อาจกล่าวได้ว่าภาพสลักชิ้นนี้คล้ายกับประติมากรรมที่เขานลคีรีและอุทัยคีรี อย่างไรก็ตามก็ประติมากรรมทั้งสองชิ้นหลังนี้ก็ไม่อายุเก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

นายโรบาหาคูร์ได้ไปสำรวจจากพุทธสถานซึ่งตั้งอยู่บนยอดเขาทั้งสามยอดของทิวเขาอัสเสีย (Assia) ตำบลคัททัก (Cuttack) ในแคว้นโอริสสะ คือเขานลคีรีซึ่งบางครั้งก็เรียกว่านลคีรี หรือลลิตคีรี เขาอุทัยคีรี และรัตนคีรี

บนยอดเขานัลคีรีเขายังได้เห็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอีก ๒ รูป องค์หนึ่งใช้เป็นทวารบาลทางค้ำซ้ายของศาสนสถานที่ยังสร้างขึ้นใหม่กลางแจ้ง อีกองค์หนึ่งเป็นภาพสลักนูนสูงและรวมอยู่ในประติมากรรมที่อยู่ล้อมรอบเทวาลัยกฤษทุรสติ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทวารบาลเหมือนกับที่แคว้นมหाराษฎร์ คือมีเทวคาเหาะ ๒ องค์และบริวาร ๒ ตนประกอบ พระองค์อยู่ทางค้ำซ้ายของประตู แต่เนื่องจากการนำมาใช้ใหม่เราจึงไม่อาจทราบถึงทิศของสถานที่ตั้งดั้งเดิมได้ พระองค์ทรงเครื่องอาภรณ์ครบชุด พระหัตถ์ทั้งสองห้อยลง พระหัตถ์ขวาแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้ายถือก้านบัวชมพู (บัวทมะ) สำหรับอีกรูปหนึ่งซึ่งนายโรบาหาคูร์กล่าวว่า เป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเช่นเดียวกันนั้น นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่ายังนำสลักอยู่มาก ทั้งนี้เพราะเหตุว่าดอกไม้ที่ถืออยู่ในมือซ้ายได้หักหายไปแล้ว และไม่มีพระพุทธรูปอยู่เหนือมวยผม พระหัตถ์ขวาซึ่งแสดงปางประทานพรก็อาจเป็นของรูปพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรยมัญชุศรี อวโลกิเตศวร หรือวัชรปาณีก็ได้ ด้วยเหตุนี้เราจึงไม่อาจกล่าวได้อย่างแน่นอนว่ารูปหลังนี้เป็นรูปของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร นอกจากนี้นายโรบาหาคูร์ยังคิดว่าประติมากรรมอีกรูปหนึ่งซึ่งมาจากเขานัลคีรีเช่นเดียวกันและปัจจุบันอยู่ที่เกนทระประระ ว่าเป็นพระโพธิสัตว์ปัทมปาณีหรืออวโลกิเตศวรด้วย ประติมากรรมรูปนี้อาจเป็นได้แต่เพียงพระโพธิสัตว์มัญชุศรีเท่านั้น เพราะเหตุว่าพระหัตถ์ซ้ายทรงถือบัวขาบ (อุบล) ที่กำลังหุบอยู่ และบนนั้นมีพระขรรค์วางอยู่ข้างบน นายโรบาหาคูร์เข้าใจผิดคิดว่าพระขรรค์นั้นเป็นใบหอก

บนเขาอุทัยคีรีนายโรบาหาคูร์ได้พบภาพสลักนูนสูง ๒ แผ่นมีจารึกและแสดงรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร รูปหนึ่งมี ๒ กร และอีกรูปหนึ่งมี ๔ กร เขาได้เปรียบเทียบประติมากรรม ๒ รูปนี้กับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๔ กร ซึ่งปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานบุคกิลบีมส์ (Beams) ที่ตำบลกัททักและเป็นประติมากรรมซึ่งมาจากเขาอุทัยคีรีเช่นเดียวกัน แต่นายโรบาหาคูร์มิได้ตีพิมพ์ภาพประติมากรรมรูปหลังนี้

บนเขารัตนคีรีนายโรบาหาคูร์กล่าวว่า ได้ค้นพบภาพสลักนูนสูงรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๒ กรในสมัยนี้แต่เพียงรูปเดียว อย่างไรก็ตามนางสาวเคอมัลมานกล่าวว่ายังมีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๔ กรอีกรูปหนึ่งซึ่งนายโรบาหาคูร์ได้คิดอย่างถูกต้องว่ามีอายุเก่าแก่ แต่ลักษณะแบบศิลปะก็ยังคงใกล้เคียงกับบรรดารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรบนเขาอุทัยคีรีมาก

รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในแคว้นโอริสสะเหล่านี้ล้วนแต่ประทับยืนคล้ายกับรูปพระโพธิสัตว์องค์เดียวกันส่วนใหญ่ในแคว้นมหाराษฎร์ ที่ประทับนั่งล้วนแต่อยู่ในสมัยหลังต่อลงมาทั้งสิ้น พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในแคว้นโอริสสะล้วนแต่ยืนคล้ายอาการวิภังค์ (เอียงตน)

และทรงผ้าปริชาณยาวแนบติดกับพระองค์ทำให้เห็นทรวงทรงได้อย่างชัดเจน ทรงสวมเครื่องอาภรณ์และสายธูรา ชฎามงกุฎคาคก้วยสายไข่มุกซึ่งประดับด้วยลวดลายดอกไม้ตรงกลางเป็นลักษณะพิเศษโดยเฉพาะ ลายดอกไม้ไม่มีก็มีพระพุทธรูปเล็ก ๆ ปางสมาธิอยู่เบื้องบน บางครั้งพระพุทธรูปนี้ก็อยู่เหนือลายหน้ากาล มองเห็นทางด้านหน้ารวมทั้งสี่ระฆัง ๒ ที่ระฆังที่หันออกจากกัน (รูปที่ ๑๔) ลายกาล—มกรนี้อาจมีอยู่เหนือพระพุทธรูปด้วย บางครั้งหน้ากาลก็หายไป คงเหลือแต่มกรที่หันสี่ระฆังออกจากกันเท่านั้น (รูปที่ ๑๕) การศึกษาศิลาภรณ์ของบรรดาพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่เขากุ้ยคีรีทำให้เราอาจกล่าวได้ว่าเศียรที่สลักจากศิลาแข็ง (gneiss) บนเขานัดคีรีและปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ที่เมตต์กรุงปารีส (รูปที่ ๑๕) นั้นอยู่ในชุดเดียวกัน ความคล้ายคลึงของเศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่พิพิธภัณฑ์ที่เมตต์กับเศียรของภาพสลักนูนสูงรูปหนึ่งที่เขาอกุ้ยคีรีนั้นมียุ่่มาก ด้วยเหตุนี้นางสาวเกอมัลมานจึงเสนอว่าเราอาจกล่าวได้ว่าเศียรที่พิพิธภัณฑ์ที่เมตต์นั้นสมควรที่จะเรียกว่าเป็น “เศียรของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร” อย่างแท้จริง มากกว่าที่จะเรียกว่า “เศียรของพระโพธิสัตว์” เฉย ๆ

สิ่งที่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในแคว้นโอริสสะทรงถือก็คือ บัวชมพูบานมีก้านยาว (ปัทมะ) มักถืออยู่ในพระหัตถ์ซ้ายล่างเป็นประจำ หม้อน้ำถืออยู่ในพระหัตถ์ซ้ายบน บ่วงบาศบางครั้งถืออยู่ในพระหัตถ์ขวาบน แต่บางครั้งก็อยู่ในพระหัตถ์ซ้ายบน ลูกประคำถืออยู่ในพระหัตถ์ขวาบน ท่าปางประทานพรนั้นแสดงโดยพระหัตถ์ขวาล่างเสมอ (รูปที่ ๑๔)

บริวารก็คือเปเรตกำลังประนมมือ รวมทั้งนางตาราซึ่งยาวจู้จักได้จากบัวขาบ (อุบล) นางภฤกษีซึ่งมี ๔ กรถือลูกประคำและหม้อน้ำ บางครั้งบนด้านบนของแผ่นเบื้องหลังก็มีเทพธิดาอีก ๒ องค์ องค์หนึ่งมี ๒ กร อีกองค์หนึ่งมี ๔ กร (รูปที่ ๑๔) คือนางวิโลกินีและภูริณี ในที่สุดต่อมาก็มจะมีบริวารใหม่มาเพิ่มอีกคนหนึ่งคือหัยครีพ ผู้เป็นคนเตี้ยที่ยิ้มแย้ม มีพุงใหญ่ ผมงุ้ม ลูกชัน สีเขียว นัยนคาโปน ในแคว้นโอริสสะหัยครีพก็มี ๔ แขน แขนข้างล่างประสานอยู่เหนือหน้าอก แขนขวาบนยกขึ้นแสดงปางนมัสการหรือข่มขู่ (ตวรรษนิมุตตรา) แขนซ้ายบนวางอยู่เหนือตะบองหรือกวักแกว่งตะบองนั้น (รูปที่ ๑๔)

แผ่นเบื้องหลังรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอาจมีภาพเทวดากำลังเหาะอยู่บนยอดและบุคคลประนมมืออยู่ที่ฐาน บางครั้งทางด้านบนก็สลักเป็นภาพพระพุทธรูปเรียงกันอยู่ ๗ หรือ ๘ องค์ ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรและแสดงปางต่าง ๆ กัน บางครั้งรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็สลักเด่นอยู่เหนือภาพภูเขาและป่าซึ่งมีทั้งบุคคลและสัตว์ปะปนกันอยู่ ทั้งนี้คงหมายถึงที่ประทับของพระองค์คือภูเขาไปตะละนั่นเอง

รูปที่ ๑๕

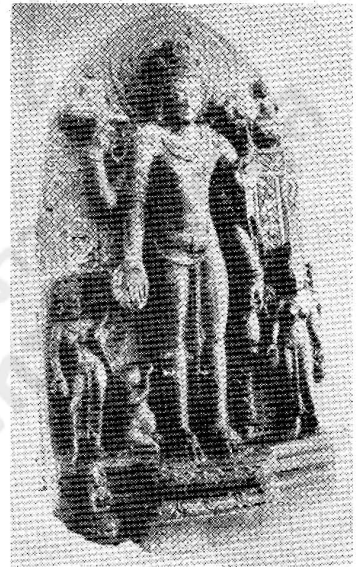
เศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ค้นพบที่เขานันตีคีรี
ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์ที่เมตต์ กรุงปารีส
ศิลปอินเดียสมัยหลังคุปตะในแคว้นโอริสสะ

รูปที่ ๑๖

พระอโมฆบาศ คันพบที่เมือง
สารนาถ - พาราณสี

ศิลปะอินเดียสมัยปาละในแคว้นเบงกอลยุคแรก

รูปที่ ๑๗

พระมหากฤษณาในพิพิธภัณฑ์อินเดีย
ศิลปะอินเดียสมัยปาละ

ในแคว้นเบงกอลยุคเสื่อมชั้วกราว

รูปที่ ๑๘

พระสิงหาสนโลกศวร ในพิพิธภัณฑ์อินเดีย
ศิลปอินเดียสมัยปาละในแคว้นเบงกอลยุคฟื้นฟู

รูปที่ ๑๕

พระขรรค์ปณานิพิพิชกัณฑ์บริติช กรุงลอนดอน
ศิลปะอินเดียสมัยปาละ - เสนาะ ไนแคว้นเบงกอลยุคสุดท้าย

เกี่ยวกับภาพสลักชุดนี้ก็อาจรวมเอาภาพสลักหินสูงที่แปลกประหลาดสลักด้วยศิลาแข็ง (gneiss) และศิพิมพ์โดยนายบานเออร์จี (Banerji) ในหนังสือชื่อประวัติศาสตร์ของแคว้นโอริสสะ (History of Orissa) เข้าไว้ด้วยได้ รูปบุคคลที่สลักอยู่นั้นมี ๔ กร เป็นการผสมระหว่างพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและพระนารายณ์ คือทรงถือสังข์อยู่ในหัตถ์ขวาบน หัตถ์ซ้ายบนวางอยู่เหนือศีรษะ บริวารคือหัยครีพ หัยครีพยืนอยู่เหนืออีกอันหิน มีรูปร่างอ้วนเตี้ยถือตะบอง แต่มือขวาถือดอกบัวอยู่ นางตารายินีอยู่อีกด้านหนึ่งคู่กับหัยครีพ ประนมมือ (อัญชลิมุทรา) กำเนบัวขาบ (อุบล) พาดผ่านขึ้นมาเหนือแขนซ้าย บุคคลตรงกลางยืน แสดงลักษณะของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรคือหัตถ์ขวาล่างถือลูกประคำ หัตถ์ซ้ายล่างถือบัวชมพูบาน (ปัทมา) แต่บัวชมพูนี้ก็อยู่ในหม้อน้ำอีกต่อหนึ่งซึ่งหาได้ยากอย่างยิ่ง บุคคลผู้ทรงเครื่องอาภรณ์มากมายรวมทั้งสายธูรัชฎามงกุฎมีกรอบพัทรีคาคและมีพระพุทธรูปเล็ก ๆ ซึ่งชำระดูแล้วปรากฏอยู่เหนือลวดลายดอกไม้ตรงกลางเครื่องแต่งองค์ก็คือผ้าปริษณายาว

นางสาวเคอมัลมานสรุปว่าศิลปะในแคว้นโอริสสะในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ นอกไปจากรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแบบพระโลกนาถและพระมหากฤษณะที่เราเคยรู้จักกันแล้ว ก็มีรูปแบบอื่นซึ่งเราไม่เคยพบในที่ใดแม้จะอยู่ในสมัยเดียวกันหรือสมัยต่อมาก็ตาม คือรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๔ กร ซึ่งหัตถ์หนึ่งถือบ่วงบาศอยู่

ข. รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในศิลปะสมัยราชวงศ์ปาละและเสนะระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๗

นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่าต่อไปนี้จะกล่าวตามหนังสือเรื่องสกุลช่างอินเดียภาคตะวันออกของประติมากรรมสมัยกลาง (Eastern Indian School of Mediaeval Sculpture) ของนายบานเออร์จี (R.D. Banerji)

นายบานเออร์จีกล่าวว่าในระหว่างศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ เมื่อราชวงศ์ปาละเจริญรุ่งเรือง ประติมากรรมมีรูปร่างอย่างง่าย ๆ ก่อนขั้วใหญ่ มีลักษณะเป็นไปตามธรรมชาติแม้ว่าจะมีแขนหลายแขน (รูปที่ ๑๖) ในราวต้นและกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ราชวงศ์ปาละเสื่อมลง ศิลปะก็พลอยเสื่อมไปด้วย มีลักษณะแข็งกระด้างและสร้างตามแบบมากขึ้น รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็ยืนตรง พระกายสูง พระเศียรเล็ก (รูปที่ ๑๗) ในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ นี้เอง ทั้งราชวงศ์ปาละและศิลปะก็มีการฟื้นฟูขึ้นใหม่ คือภาพบุคคลมีลักษณะตามธรรมชาติยิ่งขึ้น แต่ลำตัวก็ผอมบางลงและอ่อนช้อยขึ้น (รูปที่ ๑๘) แต่ก็ยังไม่เสื่อม ถึงในราชวงศ์ปาละตอนปลายและราชวงศ์เสนะ (พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗) ในสมัยหลังนี้รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจะทรงมีพระองค์ผอมบาง

เกินไป ทำทางกัมิตธรรมชาติ ช่างสลักมักสนใจในรายละเอียด สลักศิราภรณ์และเครื่องอาภรณ์อย่างละเอียดเกินไป ซึ่งทำให้ดูไม่เป็นที่ตามธรรมชาติ แต่ก็ยังคงงวมอยู่ (รูปที่ ๑๙)

นางสาวเดอมัดมานกล่าวว่าเพื่อให้ง่ายขึ้น เธอจะขอแบ่งศิลปสมัยปาละ—เสนะ ออกเป็น ๔ สมัย คือ

สมัยแรก (พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔)

สมัยเสื่อมชั่วคราว (ต้นและกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕)

สมัยฟื้นฟู (ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖)

สมัยหลัง (พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗)

การพิจารณาอุปติมากรรมสมัยราชวงศ์ปาละ—เสนะ ทำให้อาจตั้งข้อสังเกตได้ดังต่อไปนี้คือ

๑. แม้มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหลายกรอยู่เป็นจำนวนมาก แต่รูป ๒ กรก็ยังคงมีความสำคัญอยู่ตลอดเวลา

๒. รูปประทับยืนมีอยู่มากก่อนสมัยเสื่อมชั่วคราว แต่ตั้งแต่สมัยฟื้นฟูก็ค่อยๆ เปลี่ยนเป็นประทับนั่งแทน ทำประทับนั่งนั้นมักมีขัดสมาธิเพชร (วัชรปรัยงกะ) หรือขัดสมาธิราบ (สัตตวปรัยงกะ) น้อย แต่มักเป็นห้อยขงษ์ขวาง (ลลิตาสน์) และบางครั้งก็อยู่ในท่าชันขงษ์ขาขึ้น (มหาราชลีลาสน์)

๓. รูปที่มี ๖ กรซึ่งมีอยู่ในสมัยแรกจะค่อยๆ หายไปกลายเป็นรูป ๔ กร รูปที่มี ๑๒ และ ๑๖ กรมีน้อย ถ้ามีก็มักอยู่ในสมัยเสื่อมแล้ว

๔. ในสมัยแรกออกไปจากรูปพระโลกนาถ ก็อาจมีอยู่แต่เพียง ๓ รูปเท่านั้นที่เราอาจรู้จักนามได้ คือพระสุกตีสังทรศนะโลกศวร พระวัคคโลกศวรรูปที่ ๒ และพระวัชรธรรมโลกศวร ทั้งนี้หมายความว่าถ้าเชื่อตามคัมภีร์สาธนะซึ่งแต่งขึ้นในสมัยหลังมาก ตั้งแต่สมัยฟื้นฟูก็มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแบบใหม่ขึ้นอีก ๓ แบบซึ่งนามและคำพรรณนาก็มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์สาธนะอีกเช่นเดียวกัน คือพระษทักษวีโลกศวร พระสิงหนาทโลกศวร และพระขรรพณะโลกศวร แต่ตั้งแต่เริ่มสมัยปลายเป็นต้นมา เราก็จะเห็นอุปติมากรรมเป็นจำนวนมากซึ่งไม่มีนามอื่นนอกจากพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร รูปเหล่านี้นายบาเนอร์จิมักจะเรียกว่าพระโลกนาถทั้งหมด อย่างไรก็ตามในศิลปปาละ—เสนะก็มีอุปติมากรรมอยู่น้อยที่ตรงกับในคัมภีร์สาธนะ

๕. ศิลปปาละ — เสนะ ไม่มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่โหดร้ายรุนแรง แบบ
ที่อาจได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาพราหมณ์ลัทธิไสวนิกาย

รูปต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมีบริวาร ในบรรดาบริวารเหล่านั้นก็มีดังต่อไปนี้
ไปนี้ คือ

นางตารา (ผู้ช่วยเหลือ) มักอยู่ทางคานขวาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร นางมัก
เกล้ามวยผมค้ำมีรูปร่างคล้ายมงกุฏ ยกเว้นรูปนางตาราบางรูปเช่นในกลุ่มรูปพระขรรพณะที่
พิพิธภัณฑ์บริติช กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ (รูปที่ ๑๙) ผมของนางมีเครื่องประดับรูปแหลม
สูงอยู่ข้างบนซึ่งคง ได้รับอิทธิพลมาจากมงกุฏของนางชกิรวณิดารา ซึ่งอาศัยอยู่บนเขาไปตะละ
เช่นเดียวกับพระขรรพณะ นางตาราย่อมถือบัวขาบ (อุบล) เสมอ

นางภฤกษี (ผู้ขมวดคิ้ว) มักอยู่ทางคานซ้าย เก้าผมเป็นชฎามงกุฏ ซึ่งอาจมีรูป
จำลองอาคารอันศักดิ์สิทธิ์อยู่บนนั้น (รูปที่ ๑๙)

หัยกริพ (ผู้มีมือเหมือนม้า) มีรูปร่างอ้วนเคี้ย ผมลุกชัน นัยน์ตาโปน มีเขี้ยว
มักมีมือ ๒ มือ

เปรตมักมีตนเดียว มีพุงป่องและปากเรียวแหลมแสดงถึงนามว่าสุจีมุข (ผู้มีใบหน้า
เหมือนเขี้ยว)

บางครั้งและโดยเฉพาะในรูปพระขรรพณะคือในสมัยสุดท้าย ก็เกิดมีรูปพระสุร
กุมาร (เจ้าชายผู้ประเสริฐ) ทรงมงกุฏยอดแหลม หัตถ์อยู่ในท่าประนม (อัญชลิมูทรา) และ
หนีบทงส์ (ปุตตะกะ) อยู่ใต้กรซ้าย

รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๒ กรหรือบางครั้งก็มีหลายกร อาจมีพระพุทธรูปองค์เดียว
หรือหลายองค์ประกอบ นอกไปจากที่มีอยู่เหนือมวยเกศา ตั้งแต่สมัยฟื้นฟูพระพุทธรูปก็มัก
ปรากฏอยู่เหนือแผ่นเบื้องหลัง ในระยะนี้มักมีพระพุทธรูป ๕ องค์คือพระชินะ ๕ องค์ประจำทิศ
ทั้งห้า พระพุทธรูปเหล่านี้ประทับอยู่เหนือดอกบัวและอาจรู้จักพระองค์ได้จากปางที่ทรงแสดง
ต่างกันคือ

พระไวโรจนะ	พระชินะองค์กลาง (ปางประทานปฐมเทศนา)
พระอมิตาภะ	พระชินะประจำทิศตะวันตก (ปางสมาธิ)
พระอักษะภะ	พระชินะประจำทิศตะวันออก (ปางมารวิชัย)
พระรัตนสัมภวะ	พระชินะประจำทิศใต้ (ปางประทานพร)
พระอโมฆสิทธิ	พระชินะประจำทิศเหนือ (ปางประทานอภัย)

ต่อไปนี้เป็นตารางแสดงถึงสิ่งที่อยู่ในมือและปางของบริวารที่สำคัญของพระโพธิสัตว์
อวโลกิเตศวร คือนางตารา นางภคกฐี และหัยครีพ ตามลำดับ

นางตารา

ที่มาของประติมากรรม	มือขวา	มือซ้าย
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ N.S. 76	ประทานอภัย	บัวขาบ มือห้อยลง
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๓๘๖๐	ประนมมือ	บัวขาบ (ในแขน)
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๓๘๐๗	ประทานอภัย	บัวขาบ มือห้อยลง
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๓๗๙๖	ประทานพร	บัวขาบ (มื่อยกขึ้น)
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๔๔๗๓	ถือแก้ว (?)	บัวขาบ มือห้อยลง
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๕๙๕๙	ประทานอภัย	บัวขาบ มือห้อยลง
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๓๗๙๔	ประทานอภัย	ไม่ชัด
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ B.G. 54	ประทานพร	บัวขาบ (มื่อยกขึ้น)
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ N.S. 2076	อยู่ที่เข็มขัด	บัวขาบ (มื่อยกขึ้น)
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๓๔๒๓	ประทานอภัย	บัวขาบ มือห้อยลง
พิพิธภัณฑ์อินเดียจากลัทธิมิลโซ	ประนมมือ	บัวขาบ (ในแขน)
เมืองวิกรมปุระ (พระขสรวปณะ)	ประทานอภัย	บัวขาบ (มื่อยกขึ้น)
พิพิธภัณฑ์บริติช (พระขสรวปณะ)	ประทานอภัย	บัวขาบ มือห้อยลง
พิพิธภัณฑ์บริติช (พระโลกนาถ)	ประนมมือ	บัวขาบ (ในแขน)
มหาวิทยาลัยนาถันทา (พระโลกนาถ)	ประทานอภัย	บัวขาบ มือห้อยลง
มหาวิทยาลัยนาถันทา (พระมหากฤษณะ)	ประทานพร	บัวขาบ มื่อยกขึ้น

นางตารา

ที่มาของประติมากรรม	มือขวา	มือซ้าย
เมืองสارانาด B (d) 17	ประทานธรรม (?)	บัวขาบ
ในหนังสือของนายวัตเคล (พระมหากฤษณะ)	ประทานอภัย	บัวขาบ
ในหนังสือของนายวัตเคล (พระอโฆฆารจน- มณีย์)	ประทานอภัย	บัวขาบ

นางภฤณี

ที่มาของประติมากรรม	มือขวาบน	มือขวาล่าง	มือซ้ายล่าง	มือซ้ายบน
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ N.S. 76	ไม่ชัด	ประนมมือ		ไม่ชัด
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๓๘๖๐	ไม่ชัด	ประนมมือ		ไม้ ๓ ขา (?)
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๓๘๐๗	ปางนมัสการ	ประนมมือ		หม้อน้ำ
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๓๗๙๖	หัก	ประทานพร	หัก	ไม้ ๓ ขา
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๔๔๗๓	ปางนมัสการ	ประทานพร ?		ไม้ ๓ ขา
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๕๘๕๙	ประทานพร	ประนมมือ		หม้อน้ำ
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๓๗๙๔	ปางนมัสการ	ประทานอภัย	บนหัวเขา	ไม้ ๓ ขา
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ B.G. 54	?	ประทานอภัย	?	?
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ N.S. 2076	?	ประทานพร	หม้อน้ำ	ลูกประคำ
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๓๔๒๓	ปางนมัสการ?	ประทานอภัย	หม้อน้ำ	ไม้ ๓ ขา
พิพิธภัณฑ์อินเดียจากลักษ์มิสไร	ปางนมัสการ	ประนมมือ		หม้อน้ำ
เมืองวิกรมปุระ (พระขรรค์ปณะ)	ปางนมัสการ	ประทานอภัย	ไม้ ๓ ขา	หม้อน้ำ
พิพิธภัณฑ์บริติช (พระขรรค์ปณะ)	ปางนมัสการ	ประนมมือ (ไม้ ๓ ขาในแขน)		หม้อน้ำ
พิพิธภัณฑ์บริติช (พระโลกนาถ)	ลูกประคำ	ประนมมือ		หม้อน้ำ
มหาวิทยาลัยนาถันทา (พระโลกนาถ)	ประทานพร	ประนมมือ		?
มหาวิทยาลัยนาถันทา (พระมหากรุณา)	ลูกประคำ	ประทานพร	หม้อน้ำ	ไม้ ๓ ขา
เมืองสารนาถ B (d) 17	?	ปางนมัสการ	หม้อน้ำ	?
ในหนังสือของนายวัตเตล (พระมหากรุณา)	ลูกประคำ	ประนมมือ		หม้อน้ำ
ในหนังสือของนายวัตเตล (พระอโฆฆารจนมัญย์)	ปางนมัสการ	ประนมมือ		หม้อน้ำ

หัยครีพ

ที่มาของประติมากรรม	มือขวา	มือซ้าย
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ N.S. 76	ปางนมัสการ	วางเหนือตะบอง
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๓๘๐๗	ปางนมัสการ	วางเหนือตะบอง

๗๐	ศิลปากร	ปีที่ ๑๘ เล่ม ๖
ที่มาของประติมากรรม	มือขวา	มือซ้าย
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๔๔๗๓	มือทั้งสองวางเหนือตะบอง	
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๓๕๖๒	ประทานอกัย	วางเหนือตะบอง
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ Kr. 7	วางเหนือตะบอง	บนตะโพก
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๓๘๐๔	?	วางเหนือตะบอง
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ B.G. 54	มือทั้งสองวางเหนือตะบอง	
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ N.S. 2076	ประทานอกัย	วางเหนือตะบอง
พิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๓๔๒๓	ประทานอกัย	วางเหนือตะบอง
พิพิธภัณฑ์อินเดียจากลักษมิสโร	ปางนมัสการ	วางเหนือตะบอง
เมืองวิกรมปุระ (พระขรรค์ปณะ)	ประทานอกัย	วางเหนือตะบอง
พิพิธภัณฑ์บริติช (พระขรรค์ปณะ)	ปางนมัสการ	วางเหนือตะบอง
มหาวิทยาลัยนาลันทา (พระโลกนาถ)	ยกตะบองขึ้น	?
เมืองสารนาถ B (d) 17	ปางนมัสการ	วางเหนือตะบอง
ในหนังสือของนายวิคเคิล		
(พระอโหมหารจนมถย์)	ปางนมัสการ	วางเหนือตะบอง
มหาวิทยาลัยนาลันทา (ประติมากรรมลอยตัว)		

มือขวายบน	มือขวาล่าง	มือซ้ายล่าง	มือซ้ายบน
ประทานพร	ตอกบัว	ถือคาบชู้ขึ้น	วางเหนือตะบอง

นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่าเพื่อที่จะให้ข้อความที่เธอเขียนต่อไปนี้ง่ายขึ้น เธอจะขอศึกษาถึงรูปต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแทนที่จะศึกษาถึงวิวัฒนาการของแบบศิลปะในประติมากรรม ในขณะที่เดียวกันเพื่อที่จะให้การศึกษานี้เป็นไปตามลำดับระยะเวลา เธอก็จะขอศึกษาพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๖ กรก่อน ทั้งนี้เพราะอยู่ในสมัยแรกของศิลปะปาละ—เสนะ ต่อจากนั้นจึงจะไปถึงพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๔ กรซึ่งมีปรากฏขึ้นบ่อย ๆ ตั้งแต่สมัยเสื่อมชั่วกรวจนถึงสมัยฟื้นฟู หลังจากนั้นจึงถึงพระโพธิสัตว์ ๒ กร ซึ่งมีอยู่ตลอดระยะเวลาของศิลปะปาละ—เสนะ และท้ายที่สุดจึงจะกล่าวถึงพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๑๒ และ ๑๖ กร

(ยังมีต่อ)